

დორთ ქილისას ტრიკონქი

შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნების მკვლევარი განებოგრებული არ არის ინფორმაციით ტაო-კლარჯეთის ტრიკონქებზე. ამ ტიპის მარტივი ნაგებობები, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისშივე, როდესაც მათი დაფიქსირება ეჭვთ. თაყაიშვილმა შეძლო, უკვე ძლიერ დანგრეული იყო. თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ, ჩვენ შეგვცადეთ ამ ნანგრევების მოკვლევა და მათ ხელახალ ფიქსაციას.

დორთ ქილისას თურქეთში არსებულ ორ ქართულ საეკლესიო კომპლექსს უწოდებენ („დორთ“ თურქულად ოთხს ნიშნავს, „ქილისა“ – ეკლესიას), ამიტომ ხშირად ერთმანეთში ურევენ კოლას დორთ ქილისას ეკლესიათა ჯგუფსა და ტაოს ოთხთა ეკლესიის დიდ ღაერას. ჩვენთვის საინტერესო ტრიკონქი კოლას დორთ ქილისას ოთხ ეკლესიათაგან ერთ-ერთია. ეკლესიები მდებარეობს ისტორიულ კოლაში (თურქულად Göle), სოფელ ორთაკოის გადასახვევზე, მისგან 9 კმ-ის დაშორებით.

„დორთ ქილისას“ პირველად ვახუშტი ბატონიშვილი მოიხსენიებს თავისი საისტორიო თხზულების ქვეთავში „აღწერა საჩინოთა ადგილებთა სამცხე-საჯავახოსი“: „ხოლო არტაანისა კოლის საზღვარს ზეით, მტკვრის კიდის დასაუღეთით, არს მცირე ქალაქი კოლა... ამ კოლას ზეით, მტკვრის კიდეზედ, დადგეს, არს ეკლესია დიდ-შვენიერ-გუმბათიან-შენი, და აწ უხმობენ დორთ ქილისას. იჯდა ეპისკოპოსი სრულიად კოლისა და აწ უქმი არს“¹. დორთ ქილისადან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით, გორაზე დღესაც მოჩანს საეპისკოპოსო კათედრის – დადაშენის ნანგრევები. ვახუშტიც სწორედ ამ ტაძარს აღწერს და შეცდომით უწოდებს მას დორთ ქილისეს, რომელიც სულ სხვა კომპლექსია და ამ საეპისკოპოსო ცენტრის ახლოს მდებარეობს². მომდევნო ცნობას დორთ ქილისას შესახებ დიმიტრი ბაქრაძესთან ვპოულობთ, რომელმაც საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ რაიონებში 1874 წელს იმოგზაურა. დორთ ქილისაში იგი თავად არ ყოფილა, მაგრამ ძველი კოლას დახასიათებისას მას მოჰყავს იოსებ ნეგაშევის³ მონათხრობი: „იქ დორთ ქილისეში და ახლო-მახლო ნეგაშევეს უნახავს ოთხი ეკლესია, ერთი მათგანი მრთელია, მაგრამ გუმბათი მორღვევია, დანარჩენები დანგრეულია“⁴. ამ გადმონაცემით ძნელია იმის დადგენა, თუ რომელ ეკლესიაზეა საუბარი, სამაფსიდიანზე თუ ორაფსიდიანზე⁵, მაგრამ, უფრო, ალბათ, ტრიკონქია ნაგულისხმევი, რომელიც სხვებზე მეტად გამოხატული „გუმბათიანი“ ეკლესია იქნებოდა.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 133.

² თუმცა ეს გადაჭრით, ალბათ, არაფრის თქმა შეიძლება. იქნებ ვახუშტია სწორი...

³ იოსებ ნეგაშევი იყო ახალციხელი ქართველი კათოლიკე, რომელიც 20 წელი ღივანში ვაჭრობდა. 1874 წელს იგი დ. ბაქრაძის მეგზური იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში.

⁴ დ. ბაქრაძე, „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, ბათუმი, 1987, გვ. 40.

⁵ კომპლექსში შემავალი ორაფსიდიანი ეკლესიის (იხ. ქვევით) კვლევები სადღეისოდ ყველაზე უკეთაა შემორჩენილი.

1907 წელს საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ მოწყობილმა ექსპედიციამ ექვთ. თაყაიშვილის ხელმძღვანელობით (ამ ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ ხუროთმოძღვარი ა. კალგინი და ფოტოგრაფი ე. ლიოზენი)⁶, დორთ ქილისას ეკლესიებიც მოინახულა. 1920 წელს ამავე საზოგადოების მიერ მოწყობილ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო დორთ ქილისას ეკლესიების გეგმები. ისინი ა. კალგინის ანაზომებსა და დაფუძნებული და, სხვებთან ერთად, გ. ებრალიძის მიერაა გამოხაზული. გამოფენის კატალოგში მოცემულია ტრიკონქის მოკლე დახასიათება: „გუმბათიანი ეკლესია ჯვარის სახისა, თლილის ქვით შექმნილი. გუმბათი ჩამოყარდნილია და ნახევრად შენახული ეკლესიაში. დასაველეთით ეკლესიას ეკუთვნის აქვს. ეს ეკლესია მოხატული ყოფილა შიგნით, მაგრამ ნაშთები მცირეა და (კუდად შენახული)“⁷. იგივე გეგმა ტრიკონქისა გამოქვეყნდა 1924 წელს, ე. თაყაიშვილის მიერ შედგენილ ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომში⁸.

1938 წელს პარიზში გამოცემულ წიგნში ექვთ. თაყაიშვილი ტრიკონქის შესახებ შემდეგს წერს: „ერთ ბორცვზე, რომელიც უფრო ახლოა სოფელზე, დაცულია ნანგრევები კოხტა გუმბათიანი ეკლესიისა. ეკლესია ქვისაგან ნაშენი შექმნილი ყოფილა შიგნით და გარეთ პატარა კვადრატული ნათალი ქვებით. გეგმა მისი სამაფსიდიანია, ღამაში ჯვარის სახისა; აფსიდები გარეთ სამწახნაგოვნად გამოდიან და მათში თითო ფანჯარაა დატანებული; დასაველეთი ფრთა წაგრძელებული ოთკუთხედიანია, რომელსაც ახლავს დასაველეთითვე სტოა ოთკუთხედი, წაგრძელებული სამხრეთით. სამხრეთის ჯვარის მკლავის გასწვრივ შესავალი აქვს სტოას დასაველეთით და ეკლესიაც დასაველეთის კარებით უერთდება მას. გუმბათი და გუმბათის ყელი ჩანგრეულია და უმეტესი მათი ნაწილები ძვეს შუა ეკლესიაში; გუმბათი ყელითურთ დაბალი ყოფილა; აფრები პქონია კონუსისებური. კონუსის სახე აქვს გუმბათსაც. შიგნით ეკლესია შედგენილი ყოფილა და შემკობილი ფრესკებით, რომელნიც ეხლა სულ მოშლილია. ეს ეკლესია რამოდენიმედ მოგვაგონებს ზეგანის სამაფსიდიან ეკლესიას არდაგანის ოკრუგში. განხილული ეკლესია უნდა ეკუთვნოდეს მე-9 საუკუნეს“⁹.

ექვთ. თაყაიშვილის შემდგომ დორთ ქილისეს ეკლესიები დიდი ხნის განმავლობაში აღარაყის მოუხაზულებია. ამ ძეგლის ყველა მომდევნო დახასიათება სწორედ ამ ექსპედიციის მასალებს მისდევს¹⁰.

სვენი დორთ ქილისა 1996 წლის შემოდგომას დაეთვალიერეთ. ძეგლთა მდგო-

⁶ ჩემთვის უცნობი დარჩა ამ ექსპედიციის დროს მოძიებული ფოტომასალის ბუდე.

⁷ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენის კატალოგი, ტფ., 1920.

⁸ ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგენილი ექ. თაყაიშვილის მიერ, ტფ., 1924.

⁹ ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისისა და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 38.

¹⁰ იღია ზდანევიჩმა საკუთარ რუკაზე და კატალოგში შეიტანა დორთ ქილისე კოლისა: Ира Зданевич. L'itineraire georgien de Ruy Gonzales De Clavijo et les eglises aux confins del' Atabagat, Oxford, 1966; შ. ამირანაშვილის ხაზულობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ინახება დიმიტრი გორდჯივის მიერ შედგენილი თურქეთის საქართველოს ძეგლთა არასრული პასპორტები, სადაც შესულია „დორთ ქილისა კოლისა“, ასევე თაყაიშვილის მონაცემებზე დაყრდნობით ე. ბერიძე მას თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნიმუშად მოიხსენებს (В.Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, Тб., 1982) და ა. ზაქარაია (Зодчество Тао-Кларджети, Тб., 1992, გვ. 106-107, ნახ 44). 1995 წელს დორთ ქილისას ეკლესიები თსუ ფაუნისტიკურმა ექსპედიციამაც მოინახულა. მისი წევრები საგანგებოდ არ დაისტრუქცილებულან არქიტექტურით, თუმცა დააფიქსირეს სოფელამდე მისასვლელი გზა და ძეგლთა საგადაღლო მდგომარეობის შესახებ გვაცნობეს, იხ: ქართველი ზოოლოგები თურქეთში - ტაო-კლარჯეთში, შავშეთსა და არტაანურეთში, კრთ. რეკონსტრუქციის ჯორდანიას რედაქციით, თბ., 1997.

მარეობა მართლაც სავალალოა. განძის მაძიებლობა აქაურ მოსახლეობაში ძლიერ არის გავრცელებული და (სურ.) ძველიც ჯერ დანგრეულია, შემდეგ კი სათითაოდ ქვებად დაშლილი. ამასთან, კედლები დაახლოებით ორი მეტრის ზიზღლუბზე მიწაშია ჩაფლული და, ამდენად, ერთგვარად დაკონსერვებულიც.

დღეს სხვებზე უკეთ ჩრდილოეთი მკლავი არის შემორჩენილი. (მისი ჩრდილო-დასავლეთი წახნაგი გარედანაც იკვეთება). დგას აღმოსავლეთი მკლავის ჩრდილოეთი ნაწილი (დაახლოებით სარკმლის ძირამდე). სამხრეთი აფსიდიდან დარჩენილია ფრაგმენტი აღმოსავლეთ აფსიდთან შესაყარის კედლისა, დასავლეთი მკლავიდან კი – ჩრდილოეთი კედლის ორი ფრაგმენტი; მიწის დონეზე მოჩანს ნართექსის დასავლეთი კედელი და იქ არსებული კარის ღიობი. ტაძრის ნანგრევებს შუა ძვეს კედლის მასის მთლიანი ფრაგმენტები. როგორც ჩანს, გუმბათისა, რაზედაც აქვთ. თაყაიშვილიც მიუთითებდა: („გუმბათი და გუმბათის ყელი ნანგრეულია და უმეტესი მათი ნაწილები ძვეს შუა კედელშია.“)¹¹ ნაგებობას მომაპირკეთებული ქვის წყობა მხოლოდ ერთ ადგილზე, ჩრდილოეთ ფასადზე შერჩა. როგორც ჩანს, შენობა უხეშად გათლილი მომკრო ზომის ყვითელი ფერის ქვის კვადრებითაა აგებული – პერანგის ქვები სწორ რიგებად ლაგდება, ხოლო მათ შორის დუღაბი მოჩანს. ჩვენთვის უცნობია, რა ნაწილები იყო დამუშავებული კარგად გათლილი ქვით. საფიქრალია, რომ ტრადიციულად ასე იქნებოდა შესრულებული კონსტრუქციული დეტალები, სარკმლის და კარის წირთხლები, თუმცა ამათგან რაიმე ფრაგმენტი არ გადარჩენილა. ასევე არა გვაქვს რაიმე ინფორმაცია კედლისის შემამკობელ დეკორატიულ ელემენტებზეც.

მიუხედავად ასეთი ძლიერი დაზიანებისა, ძველის ნანგრევთა აზომვა მაინც მოხერხდა (ნახ.1)¹². მისი გაბარიტული ზომებია: 11,75 X 17; აფსიდის: 4,20 X 3,20; კედლის სისქე: 80-90 სმ.

ღორთ ქილისას ტრიკონიქი გვემარების მხრივ სამაფსიდიანი კომპოზიციის ორიგინალურ ვარიანტს წარმოადგენს (ნახ.2). ეს უპირატესად მისი გარე მოცულობების მოწყობაში გამოიხატება, ინტერიერი კი საკმაოდ ტრადიციულად, თავშეკავებულად და მარტივად უნდა ყოფილიყო გადაწყვეტილი. აღმოსავლეთი, სამხრეთისა და ჩრდილოეთი მკლავები გვეგმაში ერთნაირი ზომის ნახევარწრიული მოხაზულობის აფსიდებს წარმოადგენს. სამივე აფსიდის ცენტრში ერთნაირადვე თითო სარკმელი თავსდება. დასავლეთი მკლავი სწორკუთხაა და აფსიდადღურ მკლავებზე ორჯერ ღრმა. ამდენად, გუმბათქვეშა კვადრატი დაახლოებით ცენტრში კი არ თავსდება, როგორც, მაგალითად, ორთულში, არამედ აღმოსავლეთისაკენ და სამ აფსიდასთან ერთად ერთიან ბირთვს წარმოადგენს. გუმბათქვეშა კვადრატის და, შესაბამისად, გუმბათის გარშემო სამი აფსიდის გამთლიანების ტენდენციას თავად ამ აფსიდების განლაგებაც უზრუნველყოფდა. მკლავების კუთხეები ერთმანეთს კი არ ერწყმის (როგორც მაგ. კინეპოსში), სწორი კუთხით ედგმის ერთმეორეს. მათი შეერთების ადგილი, შედეგად, ურთიერთმართებული წახნაგებით „შეჭრილი“ გამოდის. ამდენად, იქნება უმნიშვნელო, მაგრამ მაინც გარკვეული აქცენტები, რაც ინტერიერის ფორმათა დამუშავების ერთგვარი საშუალებაა და, იმავედროულად, აფსიდადღური მოხაზულობის მქონე სამი მკლავის ერთმანეთისგან განცალკევებას და შიდა სივრცის გაერთიანებას და გაზრდას ემსახურება. ეს ფორმა მოგვიანებით ბრწყინვალედ იქნა გადამუშავებული და წარმოდგენილი ხანძთის¹³ მთავარი ტაძრის მაგალითზე. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ამგვარი ფორმა,

¹¹ აქვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ... გვ. 38.

¹² ძველის ანაზომები და შემდგომ გეგმა შეასრულა არქიტექტორმა ნინო ბაგრატიონმა.

¹³ W. Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries, Stuttgart, 1992. გვ. 30-34.

რომელიც საკმაოდ ხშირად გამოიყენებოდა სომხურ არქიტექტურაში, საქართველოში საკმაოდ პოპულარულია ძირითადად ტრიკონქის ტიპის ძეგლებში. სხვა ტიპების არქიტექტურაში კი ნაკლებად გამოიყენება. აფსიდური მკლავების მსგავსი-ჰადა-აბიმები¹⁴ ნიშანდობლივია ადრეული ქრისტიანული ტრიკონქებისთვის. მსგ. წმ. სოტერისი (198/9-217 წწ.) და წმ. სიქსტუსი რომში, ბელოვო (VI-VIII ს.), ადამ კილისე (VI ს.), ტოლემტა (აღმოსავლეთის ნაწილი V ს.), აპოლონიას ბაზილიკის ტრიკონქული ბაპტისტერიუმი (VI ს.) (ნახ.3)¹⁵. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მოვლენა სწორედ აფსიდალური, რკალურ ფორმების უკეთ წარმოსაჩენად იყო მოხერხებული, რადგანაც ნახევარწრიულ, მომრგვალებულ ფორმებში თავისთავად ჩადებულია სხვადასხვა მკლავების ვიზუალური ერთიანობის ტენდენცია, ხოლო როდესაც მათ შორის კუთხე „იშლება“, უფრო მკვეთრი ხდება ამ ერთიანობის შთაბეჭდილება.

დასაყვლეთი მკლავი, რომელიც სწორედ ასევე ერწყმის გვერდით აფსიდებს, სადაა და დაუნაწევრებელი. გუმბათქვეშა კვადრატისაგან მას არც დამატებითი კილასტრები გამოჰყოფს. როგორც გეგმის მიხედვით ჩანს, ინტერიერი მარტივი და სადა აგებულების იყო, „გასუფთავებული“ ხედმეტი „სიმძიმეებისაგან“.

ექვთ. თაყაიშვილის აღწერის მიხედვით, გუმბათქვეშა კონსტრუქციას „კონუსისებური“ აყრები წარმოადგენს. ცნობილია, რომ გასული საუკუნის დასწყისისთვის ტერმინოლოგია ჯერ კიდევ დადგენილი არ ყოფილა, ამიტომაც ექვთ. თაყაიშვილი ერთ გამოცემაში ამ ტერმინით მოიხსენიებს როგორც სუყთა ტრომებს (ვაჩეძორის წმ. სტეფანე¹⁶, IX ს.), ასევე ფართოდ გაერკვლებულ აფრა-ტრომებს (ჩანგლი¹⁷, კინეპოსი¹⁸). აფრა-ტრომები¹⁹, რამდენიმე გამოჩენილი გარდა (ვაჩეძორი, ისა, ხანძთა²⁰), IX საუკუნიდან მოყოლებული XI საუკუნის ჩათვლით ერთიანად ამკობს ტაო-კლარჯეთის ყველა გუმბათიან ძეგლს, ექვთ. თაყაიშვილი გუმბათზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ მისი ყელი დაბალია და თავად გუმბათსაც „კონუსის სახე აქვს“. ასევე აღწერს იგი ვაჩეძორის გუმბათსაც. ამიტომ შეიძლება ბოდა გვეფიქრა, რომ ორივე ტაძრის გუმბათის მოწყობა მსგავსი იყო, ხოლო იმ პირობებში, როცა არაჩაირი გრაფიკული საბუთი ან კონსტრუქციის დეტალური აღწერა არ გაგვაჩნია, ფაქტიურად შეუძლებელია გუმბათქვეშა კონსტრუქციის რაგვარობის უფრო ზუსტად განსაზღვრა.

საინტერესოა, რას გულისხმობს ავტორი „კონუსური გუმბათის“ ხსენებისას? ამ მინიშნებაში, ალბათ, დაბალი გუმბათის სფერული დასრულება იგულისხმება – შესაძლოა მისი კონუსური გადახურვაც?...

თუ დორთ ქილისას ტრიკონქის ინტერიერი სადაა, მარტივი და „არაფრით გამოირსეული“, ხუროთმოძღვრის ძეგა ახალი ტიპის საფასადო იერის აგებაში გამოიხატება (ნახ.2). ოსტატი, როგორც ჩანს, არ კმაყოფილდება ჯერული კომპოზიციის მარტივი სქემით და მკვეთრად განსხვავებულ, ინდივიდუალურ სახეს სძენს ტაძრის ექსტერიერს.

სამივე ნახევარწრიულ აფსიდს გარე მოხაზულობა, ჩვეულებისამებრ, ოთხკუთხა კი არ აქვს, არამედ თითოეული სამწახნაგა მოცულობაშია მოქცეული. ცხრავე

¹⁴ T. Stepan, Die Athos-Lavra. und der trikonchale Kuppelnaos in der byzantinischen Architektur, München, 1995, გვ.25-32, ტაბ. 5-8, 13, 22.

¹⁵ ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ... დაბრუნება, I, თბ., 1991, გვ.357.

¹⁶ იქვე გვ. 383.

¹⁷ იქვე გვ. 377.

¹⁸ დ. ხოშტარია, გუმბათქვეშა კონსტრუქციები V-X საუკუნეების ქართულ არქიტექტურაში (ტრომისი და აფრა-ტრომისი). არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ტ. I, თბ., 2001, გვ. 93-100.

¹⁹ W. Djobadze, Early Medieval... გვ. 32, ნახ. 7, ილ. 33.

წახნაგი - კედელი თანაბარი სიგრძისაა, შუა წახნაგები მხოლოდ სარკმლებით აღინიშნება.

ხეყნოეის დღეს ძნელია ზუსტად იმის წარმოდგენა, თუ როგორ ხდებოდა ამ აფსიდების მოწყობა, თუმცა შედარებითი ანალიზის მოწყველებით შევეცდებით მათ პირობით რეკონსტრუქციას. როგორც ითქვა, სამივე აფსიდი გარედან წახნაგოვანი მოცულობით გამოდის. აღმოსავლეთი აფსიდის გარე მასებში წახნაგებით ან ჩახვეარწრიული მოხაზულობით გამოტანა მეტწილად დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურისთვისაა დამახასიათებელი. მაგრამ ტრიკონქის ტიპის ძეგლებისთვის იგი საკმაოდ ნიშანდობლივია, განურჩევლად იმისა, თუ რა რეგიონშია ისინი აშენებული. ცნობილი 9 ტრიკონქიდან, 6 ტაძრის საკუროხველის აფსიდი შევრიდია, ხოლო ვანნაძიანის ყველაწმინდის²⁰ ტრიკონქული პასტოფორიუმები სამწახნაგა შევრილებით გამოდის როგორც აღმოსავლეთით, ისე კედლებზე (შესაბამისად - ჩრდილოეთი პასტოფორიუმის ჩრდილოეთი აფსიდი და სამხრეთი პასტოფორიუმის სამხრეთი აფსიდი). სწორედ ვანნაძიანის კომპოზიცია (ნახ.4) დაგვეზარება დორთ ქილისას გარე მასების აგებულების რეკონსტრუქციაში. თუმცა ვანნაძიანის შევრილი აფსიდების გასაყარზე ნაგებობის მთავარი კედელი აღიმართება, აქ კი ეს კედელი არ არსებობს. შეიძლება მოვიშველიოთ იმ შევრილაფსიდიანი ეკლესიების აგებულება. სადაც უკვე ერთი კი არა, ოთხი აფსიდი „გამოსული“ ანუ ტეტრაკონქები. როგორც ირკვევა, ჩვენთვის ცნობილი ტეტრაკონქები ამ სახით არ წარმოგვიდგენენ შევრილ აფსიდებს. მათი სამწახნაგა აფსიდები მხოლოდ უმნიშვნელოდ გამოდის პასტოფორიუმების მომსახურებელი კედლის სიბრტყეებიდან (მკვხეთის ჯერის ტიპის ტაძრებში), ხოლო როცა ეს სათავეები არ არსებობს ან მინიმუმამდეა შემცირებული, მაშინ აფსიდები მკაფიოდ ჩანს და მათი წახნაგების რაოდენობა აუცილებლად ხუთია (კინეპოსი²¹, ძველი შუამთის პატარა გუმბათიანი ეკლესია²², კისისხევის ყველაწმინდა²³, კეჭერა²⁴). ასევეა შევრილაფსიდიან ცალნაჟიან ეკლესიებშიც (ზემო კრიხი, X ს.²⁵), ან სხვა სახის გუმბათიან ეკლესიებში (ნეკრესის გუმბათიანი ეკლესია²⁶). ეკლესიის გარე აბრისის აგებულება უფრო მეტ საერთო მოვებს იმ მრავალაფსიდიან ტაძრებთან, სადაც აღმოსავლეთი აფსიდი ტაძრის მოცულობათა საერთო რიტმიდან სამი წახნაგით არის „გამოსული“. მაგალითად, კიაღმის ალთის²⁷, ოლთისის²⁸, ბოჭორმის²⁹ სამწახნაგა აფსიდების შეერთება გვერდით წახნაგებთან, სწორედ ასეთივე ბლაგვი კუთხით ხდება, როგორც ეს დორთ ქილისაში სამივე აფსიდის ერთმანეთთან დაკავშირებისას არის. საინტერესოა, როგორ იყო მოწყობილი ამ მკლავების გადახურვა. შევრილი აფსიდები ტრადიციულად გადაიხურება დაფერდებული, და არა ფრონტონიანი ორფერდა სახურავებით. მართალია, მრავალაფსიდიანი ეკლესიების ჩაწილ-

²⁰ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1959, т. I, გვ.287-307.

²¹ В. Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, გვ. 153-155.

²² Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშ., გვ. 251-255. თუმცა IV და V წახნაგები აქ კუთხის კედლების გამო ზუსტად არ გამოუღებელი.

²³ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშ., გვ. 255-258

²⁴ იქვე გვ. 411

²⁵ R. Mempisashvili, R. Schrader, W. Zinzadse, Georgien. Wehrbauten und Kirchen, Leipzig, 1986, ნახ. 341.

²⁶ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშ., გვ. 322

²⁷ E. Такашвили, Материалы по Археологии Кавказа, М. XII, გვ. 85-88, ტაბ. 58; ექვთ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშ., გვ. 326.

²⁸ ექვთ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშ., გვ. 346-349.

²⁹ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 416-423.

ში (ბოჭორმა³⁰, კაცხი³¹, გოგიუბა³²) ყველა გარეთა წახნაგი სწორედ ფრონტონებით ბოლოვდება და ე. წ. ქოლგისებრ გადახურვას ქმნის, მაგრამ იქ სომ გაყვანილობით მეტია წახნაგების და, შესაბამისად, ფრონტონების რაოდენობაც და, არაჟ მსხვილად, ისინი ერთიან მოცულობად იკვრება. დორთ ქილისაში ამის საშუალება არ ჩანს და, ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, რომ დორთ ქილისას სახურავები ისევე იყო მოწყობილი, როგორც რამდენიმე მრავალაფსიდოანი ეკლესია (კაჯღმის ალთი³³, ოლთისის ციხის ეკლესია³⁴, ტაოსკარის³⁵ რეაქლევა ტაძარი ტაოში და სხვ.) და როგორც გადაიხურება შვერილი აფსიდები, მაგ. ვაჩნაძიანში, ზეგანში, თელავიანში და სხვ. ანუ – ეს მკლავები დაგვირგვინებული იყო სამ წახნაგად დაფერდებული დაბალი გადახურვებით.

ზემოთ წარმოდგენილი სხვადასხვა ტიპის ქართულ ტაძრებთან შედარების შემდეგ საინტერესოა პარალელების მოძიება სხვა ქვეყნების არქიტექტურით. გეგმა, რომელიც საფუძვლად უდევს დორთ ქილისას ეკლესიას გარკვეულ პარალელებს პოულობს ადრექრისტიანული ხანის აღმოსავლურ (სირია, მესოპოტამია, პალესტინა, ქრისტიანული აფრიკა) ტრიკონქებთან, რომლებიც ხშირად შემორილურ ნაგებობებს წარმოადგენდა და იკებოდა ან როგორც დამოუკიდებელი შენობა, ან როგორც საეკლესიო კომპლექსის ნაწილი. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მცირე ზომის ტრიკონქებს ხშირად სამივე აფსიდი შვერილი აქვთ, ხოლო ხერსონესის³⁶ ტრიკონქის (V-VI სს.) გეგმა გარე კედლების მოწყობის მხრივ პირდაპირ ეხმიანება დორთ ქილისას.

როგორც ვხედავთ, სამწახნაგა შვერილი აფსიდებით დორთ ქილისას ტრიკონქის ჩვენთვის ცნობილი ამჟამად ტიპის ხევა ძეგლებისაგან მკვეთრად განსხვავებული იური ექნებოდა. საინტერესოა, როგორ იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული ოკეად ტრიკონქისა და დასავლეთი მკლავის მოცულობები. როგორც გეგმაზე საუბრისას ითქვა, დასავლეთი სწორკუთხა მკლავი დაგრძელებულია ინტერიერში ის ტაძრის მთელი სიგრძის ნახევარს წარმოადგენს. დასავლეთ ბოლოში კი, მას კიდევ ვიწრო და გრძელი სტოა უდგმის, რომელიც ეკლესიის დასავლეთ კედლის გასწვრივ მდებარეობს და სიგრძით სამხრეთ აფსიდის კედლამდე გრძელდება³⁷. როგორც ნანგრევებზე დაკვირვებამ გვჩვენა, სტოა ეკლესიის მშენებლობის თანადროული უნდა იყოს.

რომ წარმოვიდგინოთ, როგორ იყო სახურავების დონეზე ტაძრის სხვადასხვა ნაწილების აგებულება, შემდეგ ხურათს მივიღებთ: გუმბათს კონუსური გადახურვა ადგას, აფსიდები სამხრეთ დაფერდებული ხაზურველით იფარება, დასავლეთი მკლავი ჩვეულებრივი ორფერდა სახურავით დახრულდებოდა, ხოლო სტოა –

³⁰ Г. Н. Чубинашвили, დახა. ნაშ. გვ. 416-423. ტაბ. 325. В. Беридзе. Архитектура Тао-Кларджети тб. 1981, ნახ. 21.

³¹ ე. ბერიძე, კაცხის ტაძარი. ქართული ხელოვნება, 3 თბ. 1950, გვ. 53-94. В. Беридзе. Архитектура Тао-Кларджети, ნახ. 21.

³² გოგიუბას შემთხვევაში მართალია ექვთ. თაყაიშვილი არ ახსენებს ზონტისებურ გადახურვას და ს. კლდიაშვილის (МАК. XII. გვ. 73-75, ნახ. 48-49) ნახაზზეც (კალყვერდა სახურავითა მითითებული, მაგრამ ყოტოების ორთიხალებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ აქაც ზონტისებური გადახურვა იყო (ე. კეკელიძის ხაზ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ექვთ. თაყაიშვილის არქივი).

³³ Е. Такашвили, Материалы, გვ. 85-88. ნახ. 58; ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 326.

³⁴ იქვე გვ. 346-349

³⁵ Р. Закарая. Золочество Тао-Кларджети, გვ. 121-123, ნახ. 55.

³⁶ Т. Steppan, Die Athos-Lavra... ნახ. 9.

³⁷ ექვთ. თაყაიშვილი 1907 წლის მოგზაურობის დღიურში (უბის წიგნაკი) გამოთქვამს აზრს, რომ შესაძლოა ეს სტოა ტაძრის სამხრეთითაც გრძელდებოდა, ისევე როგორც ზეგანში.

ცალქანობათი; მისი ხამხრეთით დაგრძელებული არე კი, ჩვენი ვარაუდით, ორფერ-
და გადახურვით დაიფარებოდა (როგორც, მაგალითად ზეგანის ყველაწმინდაში¹,
სადაც დასავლეთი გრძელი სტოას შუა ნაწილს ცალქანობა გადახურვისა აქვს
და ტაძრის შუა ნაწილს გარე კედელს ებჯინება, ხოლო მისი შვერილი კედლები —
ორქანობაა). როგორც ირკვევა, ამ ერთ მომცრო ტაძარზე, თითქმის ყველა ტიპის
სახურავია მოწყობილი. გადახურვათა მრავალფეროვნების მხრივ გამოირჩეულია
ვანნაძიანის ყველაწმინდა, სადაც თითქოს ერთმანეთის გამომრიცხავი ფორმები
და მოცულობები ისეა „აწყობილი“, რომ იშვიათ ერთიანობას იძენს. დორთ
ქილისას მოცულობები კი, ვეფიქრობთ, შორს იქნებოდა ყოველგვარი პარამონიისა-
გან. თუ სამი აფსიდი წახნაგოვნებით ერთმანეთთან ორგანულად არის დაკავ-
შირებული, დასავლეთი მკლავი ხრულად მოწყობილად გამოიყურება. მისი ორ-
ფერდა გადახურვა საკმაოდ სუსტი კუთხით უნდა ყოფილიყო დადგმული, სხვა
შემთხვევაში სრულ შეუსაბამობაში მოვიდოდა თავად შვერილი ტრიკონქების
გადახურვასთან ამდენად, ისედაც დაგრძელებულ დასავლეთ მკლავს, სხვა მკლავებთ-
ან შედარებით ეიზუალურად კიდევ უფრო დააგრძელებდა ყოველგვარ ზესწრაფუ-
ლობას მოკლებული სახურავი. დასავლეთი მკლავის პერპენდიკულარულად დადგმუ-
ლი ვიწრო და გრძელი ხათავსი (აღბათ, დაბალოც) თავისი გადახურვით უკვე
ყოველ მხრივ ვარდება მოცულობათა ჯვარ-გუმბათოვანი აგებულებიდან.

როგორც ვხედავთ, ოსტატი ამ მოცულობების კომპოზიციას ერთ მთლიანობა-
ში ვერ გააერთიანებდა, ვერ შეკრავდა (რასაც შესაძლებელია უფრო წარმატებუ-
ლად მაღწია შიდა სივრცეში). კომპოზიციის ბირთვს წარმოადგენს გუმბათი და
მასზე მიმჯდარი სამი შვერილი აფსიდა, რომელსაც თითქოს ცალკე მინაშენივით
ედგმის დიდი დასავლეთი მკლავი და სტოა.

დორთ ქილისას პირობითი რეკონსტრუქციის შემდეგ, შეგვიძლია დავასკვნათ,
რომ ექსტერიერის ამგვარი აგებულებით თგი განსხვავდება ჩვენთვის ცნობილი
სხვა ტრიკონქებისაგან, რასაც შემდეგი გარემოებები განაპირობებს:

1. ძველი ეკუთვნის ე.წ. გარდამავალ ხანას, როდესაც ხუროთმოძღვარნი ახალ-
ახალი ფორმების ძიებითა და შექმნის სურვილით იყვნენ შეპყრობილნი.

2. ოსტატი მისდევს ტრიკონქში შვერილი აფსიდების გამოყენების ტენდენ-
ციას და, და ამასთან, მან მათი გარედან გამოჩენა სამწახნაგოვანებით გადაწყვიტა.

3. როგორც ჩანს, მას გარკვეული წარმოდგენა აქვს გეიანანტიკურ და ადრექრის-
ტიანულ არქიტექტურაზე, რასაც ამ რეგიონის (საერო თუ სასულიერო პირთა)
ბიზანტიასთან და ქრისტიანულ აღმოსავლეთთან ხშირი კონტაქტები უზრუნვე-
ლყოფდა.

4. იმავედროულად, იკვეთება არქიტექტურის სხვა ტიპების (ტეტრაკონქი, მრავ-
ალაფსიდიანი/მრავალწახნაგა) ცოდნა და მათგან მისთვის საინტერესო ფორმების
მორგების სურვილი საკუთარ ნაშეშევარზე.

ამ მახასიათებლების ჩამოთვლის შემდეგ ამკარავდება კიდევ კელესიის აშენების
პერიოდში: ე.წ. გარდამავალი ხანა, რომელიც VIII საუკუნეში იწყება და X საუკუ-
ნის შუა წლებამდე გრძელდება. რა პერიოდში უნდა მომხდარიყო დორთ ქილისას
ტრიკონქის აშენება? პირველ ყოვლისა, ის, ალბათ, ამავე კომპლექსის სხვა კ-
ლესიებს უნდა შეეკადრათ. ტრიკონქის დასავლეთით, ოდნავ შემადგებულ ადგი-
ლზე შემორჩენილია კიდევ ორი ერთმანეთზე მიშენებული ეკლესიის ნაშთი.
ერთ-ერთი მათგანი ფრიად ორიგინალური გეგმის და აგებულებისაა. კერძოდ, მას
როგორც აღმოსავლეთით, ისე დასავლეთით აფსიდალური (ნახ.2) მოხაზულობები
აქვს, ხოლო კვადრატული არე მათ შორის გადახურულია გუმბათის სფეროთი
უელის გარეშე; ყოველივე ეს გარედან ერთიანი ორფერდა გადახურვის ქვეშ
თავსდება. როგორც ძველის ადგილზე შესწავლამ ცხადყო, ეს ორიგინალური
ტაძარი, ჩრდილოეთი მხრიდანაა მიშენებული მარტივი გეგმის დარბაზულ ეკლეს-

¹ I. H. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 164-173.

სიაზე. ეკლესიების როგორც ფასადები, ისე ინტერიერიც, მოპირკეთებულია ძველი დაღაბებული, კარგად გათლილი ქვის კვადრებით, თუმცა არსად ნახს დეკორატიული ელემენტების ან რელიეფების კვალი. ამ ნიშნებით ორაფსიდიაწა ეკლესიის აშენების დრო X საუკუნის დასაწყისს არ უნდა სცილდებოდეს.

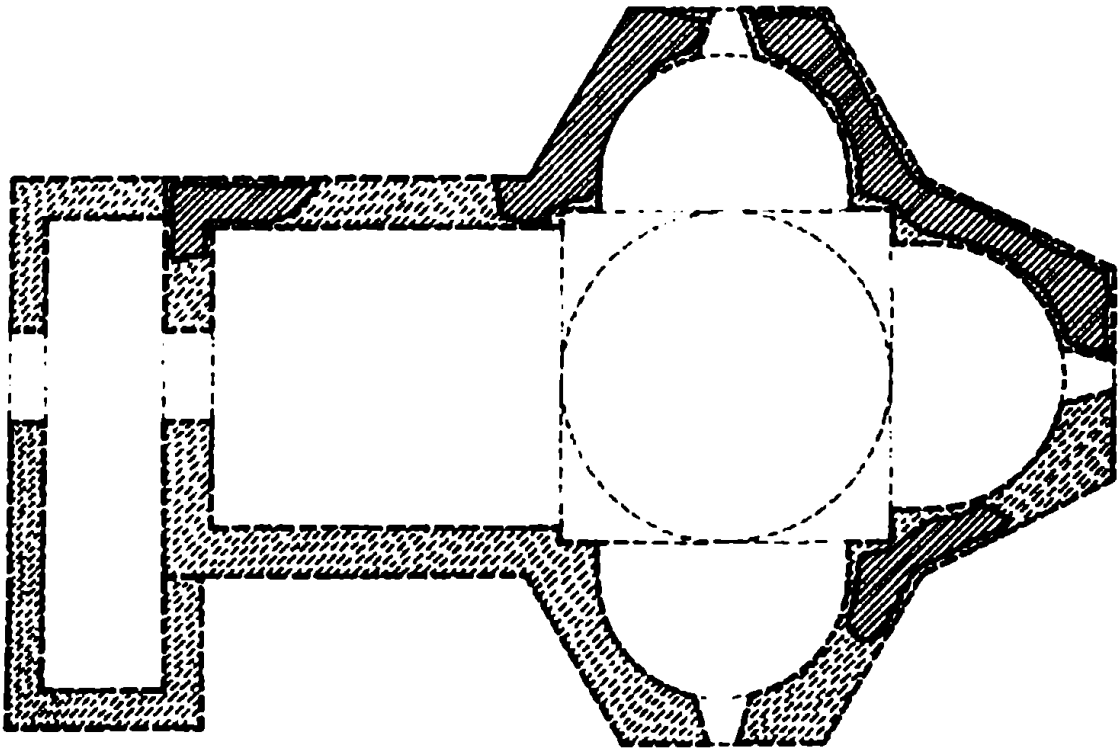
ტრიკონქი კი უხეშად ნათელი მომცრო ქვის კვადრებითაა ნაგები, ისე რომ მათ შორის დუღაბი მოჩანს. ამ ნიშნებით შეგვიძლია განვსაზღვროთ, რომ ტრიკონქის მშენებლობა წინ უსწრებს ზედა ეკლესიების აგების დროს. მაგრამ განსხვავება დროში დიდი არ უნდა იყოს. სამშენებლო ტექნიკით იგი საერთოს პოვნებს უფრო ადრეულ, VIII-IX სსაუკუნეების ნაგებობებთან. რაც შეეხება VIII საუკუნეს, ამ რეგიონში მაშინდელი საეკლესიო მშენებლობის კვალი არც არსებობს და ისტორიულადაც ძნელი წარმოსადგენია, რადგან ეს მხარე არაბთა ლაშქრობების არეში ექცევა (რასაც დაემატა კიდევ „სვლა სატლობისა“) და მოსახლეობა თითქმის გაწყვეტილია. ამიტომ, ვფიქრობთ, ტრიკონქის მშენებლობა IX საუკუნის ფარგლებში განხორციელდებოდა, არა უგვიანეს ამ საუკუნის დასასრულისა.

Iriné Giviashvili Dort Kilisa Triconch

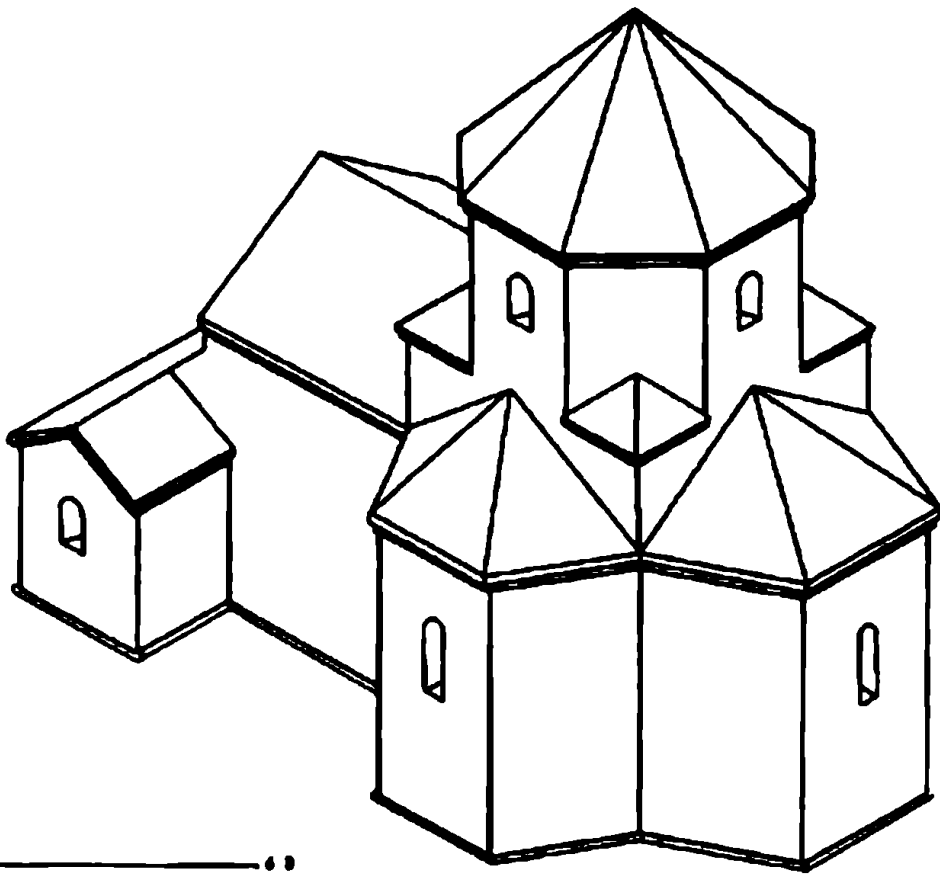
The church discussed in the article is located in the historic south-western Georgian province Kola (at present in Turkey, 9 km. from the vill. Ortaköi). It is mentioned by Prince Vakhushti, 18th c. Georgian historian, Dim. Bakhradze, 19th c. Georgian scholar. Most basic study of the church was undertaken in 1907, by the expedition of the Historic and Ethnographic Society of Georgia, which was initiated by E. Takaishvili. The latter had given quite a precise description of the church (published in 1938, in Paris) and the measured drawing were made by the architect A. Kalgin (plan drafted by G. Ebralidze was presented on the Exhibition of Old Georgian Architecture, in 1920 and published in 1924, in an album prepared by E. Takaishvili). All later publications (V. Beridze, P. Zakariaia and others) were based on the materials of this expedition.

In 1996, the author had visited Dort Kilisa churches (among them a peculiar tow-apsed church) and architect Nino Bagrationi had measured the triconch anew. As was ascertained, the church had suffered severe damage over 90 years, due to which existence of many details or decorative elements cannot be verified. Nevertheless, comparison of old (1907) and new materials makes it possible to find answers to many questions.

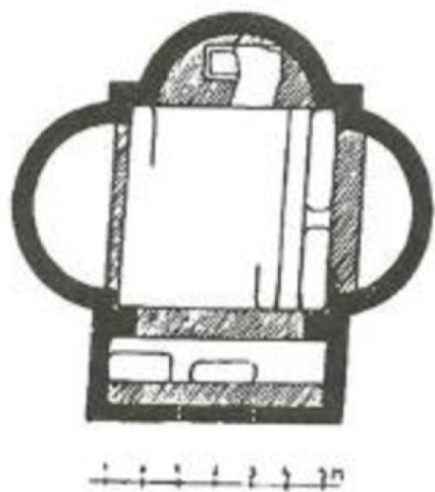
Three-apsed core looks quite tradition in the interior, representing three equal apses directly linked to one another by angles (similar to the case of other simple Georgian triconchs, Armenian samples and Early Christian examples from other Christian countries). West cross-arm is long – twice longer than the depth of apses. What the central domed bay looked like is uncertain – presumably, it should have been provided with squinches to ensure transition to the circle, or pendentive-squinches widespread in southern Georgian from the late 9th c. onwards, including the first quarter of the 11th c. Most peculiar is the exterior of the Dort Kilisa triconch – triconch apses are not rectangular, as usual, but trihedral; such a solution can be paralleled by the exterior masses of pastophoria in the Vachnadziani Kvelatsminda church (9th c.). As for the roofing, it can be supposed that the apses would have been provided with the pitched roof. From the west the church had an annex-narthex, south wall of which exceeds the limits of the south wall of the west cross-arm – this portion would have been covered with a separate gable roof, while the rest part of the narthex – with the pent roof. As for the date of the church, taking its architectural peculiarities into consideration, it can be ascribed to the 9th c.

ნახ. 1. ღორთ-ქიღისა. ტრიკონქი გუმბა

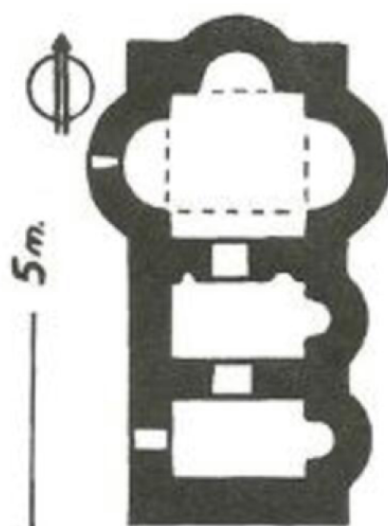
ნახ. 2. ღორთ-ქიღისა. ტრიკონქი. გარე მასუბის პირობითი რეკონსტრუქცია

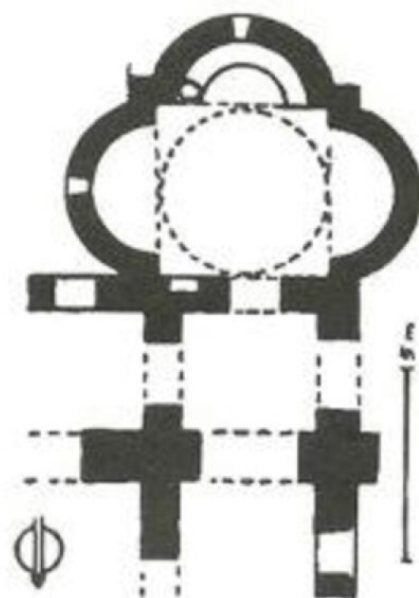
ა)

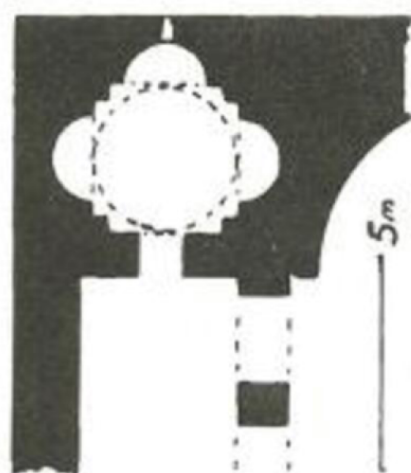
ბ)

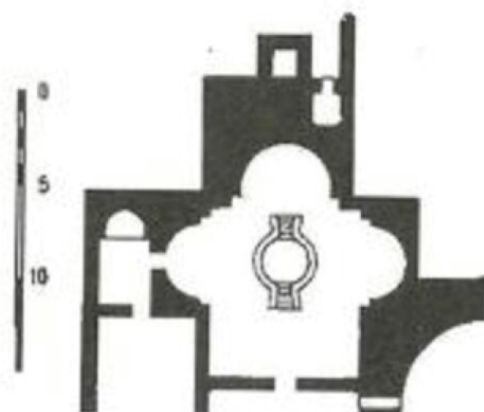
გ)

დ)

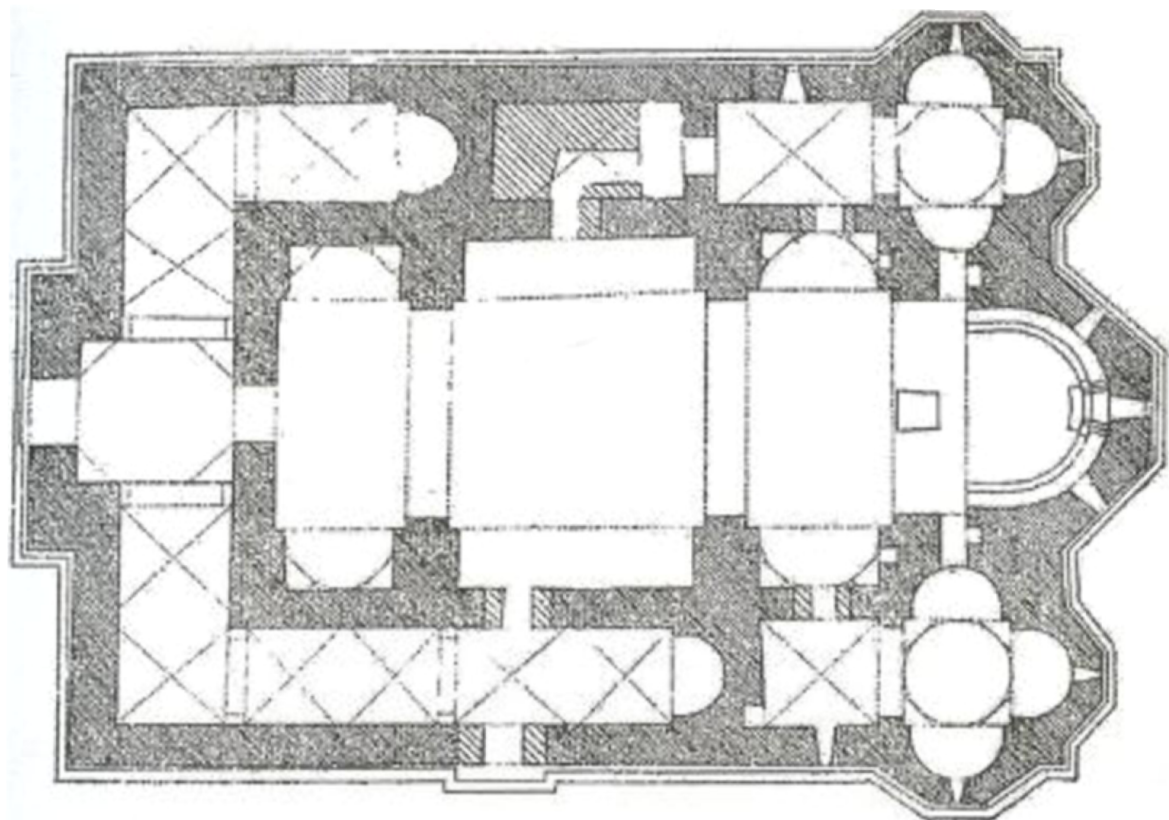

ე)

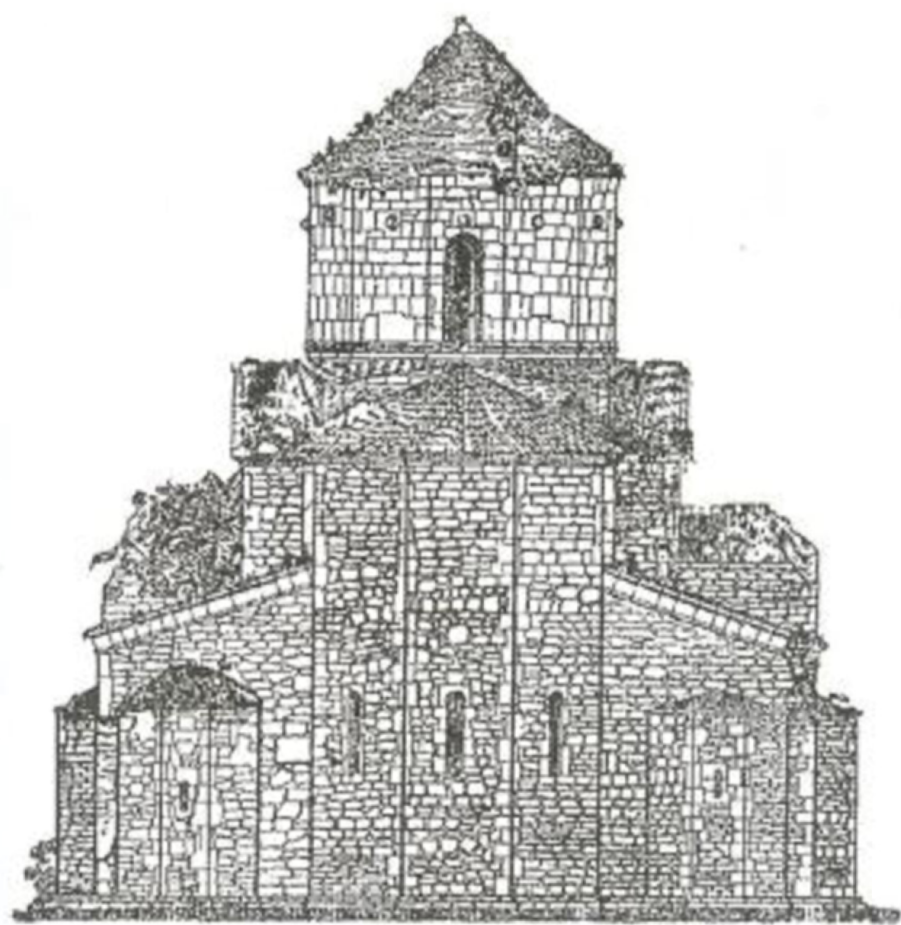

ვ)

ნახ. 3. ადრეკრისტიანული ხანის ტრიკონქები: ა)წმ.სიქსტუსი, ბ)წმ.სოტერისი, გ)ადამ კილისე, დ) ბულოვო, ე)ტოლუმტა, დამატებითი სათავსი, ვ)აპოლონია, ბაპტისტერიუმი

ნახ. 4. კანცხობიანის ეკლესია. გუბა

ნახ. 5. კანცხობიანის ეკლესია. აღმოსავლეთი ფასადი

სურ. 1. დართ-ქიღობა, ტრიკონჯი 1996 წელს

სურ. 2. დართ-ქიღობა, ორაგხისთან კელეხია 1996 წელს